

روش تحقیق در علم کلام

یعقوب جعفری

این مطلب اشاره می‌کنیم که هر علمی روش خاص خود را دارد. مثلاً در علوم تجربی بیشتر از روشهای آزمایشی و تجربی و مشاهده‌ای استفاده می‌شود و در علوم انسانی مانند: جامعه‌شناسی و روانشناسی و تاریخ، روشهای توصیفی و سندی و روشهایی مانند پرسشنامه‌ای و مصاحبه‌ای و آماری به کار گرفته می‌شود و در علوم نظری بیشتر روشهای مطالعه‌ای و تحلیلی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از آنجا که هدف ما در این نوشته طرح روش تحقیق در علم کلام است لذا خاطر نشان می‌سازیم که علم کلام در رده بندی علوم جزو علوم نظری است و روش خاص خود را می‌طلبد و معمولاً از روشهای مطالعه‌ای و تحلیلی و در بعضی موارد از روش سندی استفاده می‌شود.

اکنون ما با توجه به تجربیات به دست آمده، چگونگی تحقیق و استفاده از منابع گوناگون در مسائل کلامی را تحت چند عنوان به اختصار بیان می‌کنیم:

الف - موارد تحقیق در علم کلام

برای علاقه‌مندان به علم کلام، موارد و موضوعات

برای استفاده بهتر و بیشتر از وقت و فرصت، به کار گرفتن روش و متد تحقیق در فعالیتهای علمی يك ضرورت است. با بهره‌گیری از روش تحقیق، از امکانات و توانائیهای خود حد اکثر استفاده را به عمل می‌آوریم و از فوائد آن برخوردار می‌شویم.

فوائد و منافع بسیاری برای استفاده از روش در تحقیقات علمی متصور است که مهمترین آنها دو چیز است:

- ۱- سرعت
- ۲- دقت

قبل از هر چیز باید بدانیم که روش چیست و چه مفهومی دارد؟ منظور از روش، به کارگیری متد و شیوه خاصی است که محقق را در رسیدن به مقصود کمک می‌کند. در واقع روش به معنای استفاده از نزدیکترین و مطمئن‌ترین راه برای وصول به هدف است و چون هدفها در علوم گوناگون متفاوت است طبعاً روش‌های علوم هم با یکدیگر فرق دارد و باید آنها را از هم متمایز کرد.

روش‌شناسی و متدولوژی یکی از بحثهای مربوط به شناخت است که وارد آن نمی‌شویم و فقط در اینجا به

محقق می تواند يك يا چند موضوع را سوره قرار بدهد و درباره آنها تحقیق کند و یا همه مسائل کلامی را موضوع تحقیق خود قرار بدهد که کار دشوار است و فرصت و وقت زیادی می خواهد.

ب- مراحل تحقیق در علم کلام

پس از انتخاب سوره و تعیین موضوع، محقق با استفاده از روش تحقیق کار را شروع می کند. در این مرحله روشهای گوناگونی برای کیفیت مطالعه و فیش برداری و تنظیم آنها گفته شده ولی نباید در آنها محصور بود بلکه يك محقق در عین استفاده از تجربیات دیگران و روشهای گفته شده، لازم است که خود نیز اعمال ذوق و سلیقه کند و همواره در صدد یافتن بهترین راه باشد.

اکنون ما روشی را پیشنهاد می کنیم که مبتنی بر تجربیات بسیار است و می تواند آغاز خوبی برای کار تحقیق باشد. طبق این روش، يك محقق باید کار خود را در چند مرحله انجام بدهد و در هر مرحله شرایط و ضوابط خاصی را رعایت کند. این مراحل عبارتند از:

اول: تهیه پرونده برای موضوعات، در این مرحله محقق با استفاده از اطلاعات کلی که دارد موضوع مورد نظر را می شکافد و آن را به عنوانها و مدخلهای فرعی و کرچکتر تقسیم می کند و از آنها لیستی تهیه می نماید البته در طول تحقیق و مطالعه، عنوانها و مدخلهای جدیدی بدست خواهد آمد که به لیست اضافه می شود. پس از تهیه این لیست که ما آن را «لیست راهنمای موضوعات» می نامیم کارهای دیگری صورت می گیرد که عبارتند از:

الف- عنوانهای مشابه به يك عنوان ارجاع شود.

ب- پاکتهائی به يك اندازه تهیه و اسم هر عنوانی روی يك پاکت با خط درشت و خوانا نوشته شود.

ج- پاکتها به ترتیب حروف تهجی تنظیم شود.

گسترده و متنوعی برای تحقیق وجود دارد که ما آنها را به دو دسته تقسیم می کنیم:

۱- تاریخ علم کلام- این قسمت شامل موضوعاتی از قبیل تاریخ پیدایش علم کلام، موضوع و فوائد این علم، وجه تسمیه آن، رابطه آن با علوم دیگر و یافتن ریشه های مباحث کلامی در قرآن و حدیث و همچنین در فلسفه ارسطویی و اسکولاستیک مسیحیت و بررسی روشهای جدلی و برهانی و کاربرد آنها در مسائل کلامی است.

همچنین در این قسمت می توان در مورد چگونگی پیدایش مکتبهای کلامی و فرقه ها و مذاهب اسلامی و ملل و نحل و شرح حال رجال برجسته این علم و نظریه های اختصاصی و نوآوریهای آنان و بررسی کتب گوناگون کلامی و سبک و شیوه بکار گرفته شده در آنها، تحقیق نمود.

همچنین بررسی نقش سیاسی و اجتماعی بحثهای کلامی در تاریخ اسلام و حمایتهای خلفا و حکام از فرقه های مختلف کلامی و درگیریها و ستیزها و حتی کشتارهایی که در تاریخ اسلام از این جهت اتفاق افتاده، می تواند از موارد تحقیق باشد.

۲- مسائل علم کلام- در این قسمت موضوعات و مسائل فراوانی برای تحقیق وجود دارد که شامل است بر امور عامه مانند: وجود و عدم و جوهر و عرض و حرکت و سکون و جزء لا یتجزی و حدوث و قدم و وجوب و امکان و بسیاری موضوعات دیگر که بیشتر از فلسفه وام گرفته شده است. و امور خاصه مانند: اثبات صانع و موضوعات مربوط به توحید و صفات خدا و جبر و اختیار و نبوت و معاد و عدل و امامت و آلام و اعراض و ارزاق و آجال و موارد بسیار دیگر که با مطالعه کتب کلامی به دست می آید.

است که گاهی نام يك شهر و گاهی نام يك کشور است هر کدام مشهورتر باشد آن را می آوریم .

د- نام ناشر - نام مؤسسه و یا کتابخانه ای که کتاب را چاپ کرده بطور کامل آورده می شود و اگر ناشر کتاب خود مؤلف است می نویسیم : ناشر: مؤلف .

ه- تاریخ نشر - ذکر تاریخ نشر نیز ضروری است و اگر تاریخ نشر نداشته باشد می نویسیم : بی تاریخ .

و - تعداد مجلدات - در صورتیکه کتاب بیش از يك جلد باشد تعداد مجلدات را هم ذکر می کنیم . غیر از مواردی که گفته شد، نوشتن مشخصات دیگر کتاب مانند نوع کاغذ و جلد، تعداد صفحات، قطع، نوبت چاپ، نوع چاپ و مانند اینها لزومی ندارد .

سوم : فیش برداری از کتب، پس از انجام کارهای مقدماتی که گفته شد کار اصلی محقق شروع می شود و آن فیش برداری و ضبط مطلب از کتب منابع است این کار ممکن است به دو صورت انجام گیرد :

الف - آدرس دهی - و منظور از آن آوردن عنوان مطلب و نوشتن شماره صفحه کتاب در مقابل آنست . این روش در مرحله فیش برداری آسان است ولی در مرحله تدوین و تحریر، محقق را دچار مشکل می کند .

ب - آوردن متن - منظور از آن ثبت عین مطلب مورد نظر در فیش است . هر چند این روش در مرحله فیش برداری مشکل و وقت گیر است اما در مرحله تدوین، بسیار مفید و کارساز می باشد . و ما این روش را توصیه می کنیم .

در مرحله فیش برداری رعایت نکات زیر لازم است :

۱- برای فیش برداری کاغذهائی به يك اندازه تهیه شود و ما توصیه می کنیم قطع کاغذ B5 و یا A5

دوم : تهیه پرونده برای منابع ، منظور از منابع در اینجا کتب مورد استفاده است و باید لیستی از کتابهائی که فیش برداری خواهد شد تهیه شود . این لیست که ما آن را «لیست راهنمای منابع» می نامیم بعدها تکمیل خواهد شد و کتابهای جدیدی به آن اضافه خواهد گشت وقتی مرحله فیش برداری آغاز شد، هر کتابی را که محقق به این منظور بدست گرفته در لیست راهنمای منابع، جلوی آن علامت ضربدر می گذارد و شناسنامه ای برای آن می سازد در این شناسنامه که يك برگ کاغذ به اندازه فیش هاست مشخصات کتاب نوشته می شود و در پاکت مخصوصی که بعنوان پرونده منابع تهیه شده قرار می گیرد . توجه کنیم که همه شناسنامه های کتب منابع باید در همین پاکت گذاشته شود .

در شناسنامه کتاب اطلاعاتی ثبت می شود بدینقرار:

الف - نام کتاب - لازم است نام کامل کتاب نوشته شود و اگر به نام دیگری مشهور است آن نام بعد از نام اصلی میان دو پرانتز نوشته شود مانند : کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد (شرح تجرید) و مانند : العبر و دیوان المبتداء و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر (تاریخ ابن خلدون) .

ب - نام مؤلف و مترجم و محقق - در اینجا نیز نام کامل مؤلف نوشته می شود به اینصورت که اول نام بزرگ سپس نام کوچک و اگر لقب معروفی دارد در آخر میان دو پرانتز نوشته می شود . مانند : طوسی ، نصیر الدین (خواجه) و مانند : حلی ، حسن بن یوسف (علامه) همچنین اگر کتاب مترجمی دارد به همین صورت نام او آورده می شود و اگر کتاب با تحقیق کسی چاپ شده نام او نیز ذکر می شود .

ج - محل چاپ - ذکر محل چاپ کتاب ضروری

باشد. (قطع وزیری یا رقی)

۲- مطالب در يك روی کاغذ نوشته شود تا در موقع تدوین، همه مطالب یکجا جلو دید محقق قرار گیرد.

۳- در چهار طرف کاغذ حاشیه گذاری شود. بهتر است ۱/۵ تا ۲ سانت از هر طرف کاغذ سفید بماند.

۴- در قسمت بالای فیش نام موضوع و تیترا فرعی آن نوشته شود مثلاً به این صورت: وجوب و امکان - تعریف، وجوب و امکان - تقسیمات، وجوب و امکان - خواص ممکن، وجوب و امکان - خواص واجب - وجوب و امکان - احتیاج ممکن به مؤثر و همینطور که هر کدام در يك فیش نوشته می شود و سپس زیر موضوع و تیترا فرعی آن يك خط ممتد کشیده می شود. ضمناً می توان در کنار نام موضوع با قدری فاصله، تاریخ فیش برداری را هم نوشت.

۵- نام منبع و شماره صفحه و جلد آن در زیر مطلب نوشته شود. البته نوشتن نام کامل کتاب در اینجا لزومی ندارد. اگر مطلب آنقدر طولانی است که چند صفحه را اشغال کرده، سعی می کنیم که آن را تقطیع کنیم و در فیش های متعدد بیاوریم و اگر ممکن نشد می نویسیم از صفحه فلان تا فلان. و در خود فیش، انتقال به صفحه بعدی منبع را با علامت ممیز به اضافه شماره صفحه در داخل مطلب مشخص می کنیم.

۶- در صورتیکه مطلب طولانی شد و در يك فیش جا نگرفت بقیه به برگ ضمیمه ارجاع شود و بالای برگ ضمیمه نوشته شود: بقیه از برگ ضمیمه.

۷- اگر در موقع فیش برداری مطلبی راجع به آن موضوع به ذهن محقق خطور کرد، بطور اجمال در زیر فیش پس از نوشتن نام منبع ذکر شود تا در موقع تدوین از آن استفاده گردد.

چهارم: تجزیه فیش ها، پس از انجام مرحله طولانی فیش برداری، نوبت به تجزیه فیش ها که در يك محلی روی هم انباشته شده، می رسد فرض ما بر این است همانطور که قبلاً گفته ایم لیستی از موضوعات داریم و برای هر موضوعی هم پاکتی تهیه کرده ایم و نام موضوع را روی آن نوشته ایم حال فیش ها را يك يك نگاه می کنیم و هر کدام را در پاکت مخصوص خود قرار می دهیم و اگر در فیش ها به موضوعاتی برخورد کردیم که برای آن پاکتی تهیه نشده، پاکتهای جدیدی را به آنها اختصاص می دهیم و نام آنها را روی پاکتهای جدید می نویسیم و آن موضوعات را به لیست اضافه می کنیم.

پس از اتمام تجزیه اول که بر اساس نام موضوع فیش انجام می گیرد نوبت به تجزیه های بعدی می رسد به این طریق که محتوای پاکت يك موضوع را در می آوریم و آنها را بر اساس تیترهای فرعی موضوع، تجزیه و دسته بندی می کنیم و این کار را در تیترهای فرعی هم انجام می دهیم و زیر مجموعه هایی درست می کنیم و بر اساس آنها به دسته بندی فیش ها می پردازیم. و هر چند فیش را که مربوط به يك زیر مجموعه است بهم سنجاق می کنیم و مجدداً همه را در پاکت موضوع اصلی قرار می دهیم تا وقتی که کار تدوین را شروع کنیم.

در کار تجزیه فیش ها می توان از دیگران هم کمک گرفت مثلاً می توان از افراد با سواد خانه حتی از بچه ها هم استفاده کرد.

پنجم: بررسی و انتخاب و تدوین، اکنون مطالب لازم را به صورت مواد خام برای نوشتن يك اثر تحقیقی در اختیار داریم و به مرحله ای رسیده ایم که می توانیم با استفاده از اندوخته ها و تنظیم و تدوین آنها و اظهار نظرها و نقض و ابرام ها، يك اثر تحقیقی بیاوریم. کار اساسی و مهم محقق در همین جاست (کل الصيد فی جوف

الفراء).

است که همه و یا قسمت های مهمی از مطالب آنها مربوط به کلام می شود و عبارتند از:

الف - کتب کلامی - این کتابها را می توان چند نوع تقسیم بندی کرد:

تقسیم اول = مختصرات و مطولات، اولی مانند الفقه الاکبر از ابر حنیفه - الیاقوت از نریختی - جمل العلم و العمل از سید مرتضی - قواعد العقائد از غزالی و نظایر آن. دومی مانند: المعنی از قاضی عبد الجبار. شرح مواقف از جرجانی - نهایة المرام از علامه حلی. شرح مقاصد از تفتازانی - شوارق الالهام از لاهیجی و نظائر آنها که بیشتر شرح هائی بر مختصرات می باشند.

تقسیم دوم = کتب معتزله و کتب امامیه و کتب اشاعره، اولی مانند: المعنی و شرح الاصول الخمسه و التکلیف بالمحیط از قاضی عبد الجبار - الانتصار از ابو الحسین خیاط - رساله ابلیس از ابی کرامه. البته از معتزلی کتب کلامی اندکی در دست است و این بخاطر دشمنی هائی است که در طول تاریخ با این مکتب کلامی شده است.

دومی (کتب امامیه) مانند: الإيضاح از فضل بن شاذان - اوائل المقالات از شیخ مفید - الذخیره از سید مرتضی - تمهید الاصول و الاقتصاد الهادی از شیخ طوسی - تقریب المعارف از ابو الصلاح حلی - قواعد المرام از ابن میثم - انوار الملکوت و نهج الحق و شرح تجرید و چند کتاب دیگر از علامه حلی - ارشاد الطالبین و اللوایح الالهیه و شرح باب حادی عشر از فاضل مقداد و کتابهای بسیار دیگر.

سومی (کتب اشاعره) مانند: الإبانة و اللمع از اشعری - الإنصاف و التمهید از باقلانی - الشامل از جوبنی - غایة المرام از آمدی - شرح المواقف از جرجانی - شرح العقائد الطحاویه از ابن عزحنفی - شرح المقاصد

نخست لیست موضوعات را مورد ملاحظه قرار می دهیم و با یک نظم منطقی آنها را تبویب می کنیم به این صورت که هر چند موضوع را که رابطه خاصی میان آنها وجود دارد در یک بخش قرار می دهیم و برای هر بخشی یک عنوان کلی در نظر می گیریم و یک فهرست کلی برای کتابی که هنوز نوشته نشده تنظیم می کنیم که دارای چند بخش و هر بخش دارای چند موضوع است.

بعد از این مرحله، کار تدوین و تحریر شروع می شود و به ترتیب فهرست تنظیم شده، موضوعات را یک به یک در نظر می گیریم و پاکت مخصوص آن را پیش می کشیم و با استفاده از فیش های موجود مطالب را به رشته تحریر در می آوریم و اگر نظر خاصی داشتیم آن را نیز با ذکر دلائل و شواهد اضافه می کنیم و پس از استفاده از هر فیشی روی آن علامت ضربدر می زنیم. البته ممکن است در حین تحریر، برای یک یا چند فیش محل مناسبی پیدا نکنیم که در این صورت موقتاً آنها را کنار می گذاریم تا اگر در آینده جای مناسبی پیدا شد از آنها استفاده کنیم.

پرواضح است که در این مرحله رعایت اصول نویسندگی و فن نگارش ضروری است و اگر محقق انشاء و قلم خوبی داشته باشد موفق تر خواهد شد.

ج - منابع تحقیق در علم کلام

برای تحقیق در موضوعات کلامی و همچنین مواردی که مربوط به تاریخ علم کلام می شود، منابع فراوان و گسترده ای وجود دارد که باید مورد توجه قرار گیرد. این منابع را می توان به دو دسته تقسیم کرد: منابع اصلی و منابع جنبی.

۱- منابع اصلی - منظور از منابع اصلی کتابهایی

زیر یاد کرد:

مقالات الإسلامیین از اشعری - الفریق بین الفرق از بغدادی - التبصیر فی الدین از اسفرائینی - الملل و النحل از شهرستانی - الفصل از ابن حزم - التنبیه و الرد از ملطی - اعتقادات فریق المسلمین از فخر رازی - الفریق المفترقة از عراقی .

از معتزله درباره ملل و نحل جز یکی دو کتاب اثری بر جای نمانده که عبارتند از: طبقات المعتزله از قاضی عبد الجبار - الانتصار از خیاط که مربوط به فرقه های خودشان می باشد .

از شیعه امامیه نیز کتاب در این زمینه اندک است و می توان از فریق الشیعه نوبختی و المقالات و الفرق اشعری قمی و تبصرة العوام حسنی رازی نام برد البته در ضمن کتابهای دیگر مطالبی درباره فرق آمده که خواهیم گفت .

و از زیدیه نیز درباره ملل و نحل چند اثر خوب سراغ داریم که عبارتند از: الحور العین از نشوان الحمیری و المنیة و الأمل از ابن المرتضی .

غیر از منابع بالا در بعضی از کتابها به مناسبتهایی از ملل و نحل و فریق اسلامی به تفصیل سخن به میان آمده که می توان از آنها نیز استفاده کرد مانند: الخطط از مقریزی و صبح الاعشی از قلقشندی و شرح مواقف از جرجانی و المجالس از شیخ مفید و بحار الأنوار از علامه مجلسی و نظائر آنها .

ج - کتب فلسفه - بسیاری از مطالب کتاب فلسفه و عرفان در علم کلام نیز به کار می آید زیرا همانطور که می دانیم قسمتهای مهمی از مطالب علم کلام بخصرصر در امور عامه از فلسفه وام گرفته شده است و رابطه تنگاتنگی میان کلام و فلسفه وجود دارد و بعضی از متکلمین برجسته ما فیلسوف سرشناسی هم برده اند

شرح العقائد النسفیة از تفتازانی - نهاية الإقدام از شهرستانی و کتابهای بسیار دیگر .

البته غیر از کتب کلامی معتزله و امامیه و اشاعره ، کتب کلامی دیگری هم از مکتبهای کلامی دیگر در دست است مانند : شرح الفقه الاکبر از ماتریدیه و الأرجوزة لمختارة از اسماعیلیه و بدء الإسلام و القول المتین از باضیه و غیر آنها .

ضمناً یاد آور می شویم که در این قسمت می توان از کتابهایی که در رد علم کلام نوشته شده نیز استفاده کرد . مانند : الشرح و الإبانة از ابن بطه - تحریم النظر فی کتب علم الکلام از ابن قدامة - الاختلاف فی اللفظ از ابن قتیبة - إتمام الدراية از سیوطی و غیر آنها .

ب - کتب ملل و نحل - بسیاری از موضوعات کلامی را در کتاب ملل و نحل نیز می توان یافت همچنین در این منابع درباره فرق و مذاهب مختلف و عقائد اختصاصی آنها اطلاعات مفیدی آمده است . البته محقق باید در رابطه با مطالب این کتابها محتاطانه عمل کند زیرا که فرقه سازیه و گروه بازیهای نویسندگان کتب ملل و نحل معیار درست و روشنی ندارد و بعضی از آنها یا اساساً وجود خارجی نداشته و یا اینکه عالمی از یک مذهب سخنی گفته و چند نفر مرید هم قبول کرده اند و با مرگ او همه چیز تمام شده است .

صاحبان کتب ملل و نحل با این فرقه سازیهها خوارسته اند عدد هفتاد و سه را تکمیل کنند که خود بحث مفصلی دارد .

کتب ملل و نحل بسیار است و غالب آنها را اشاعره و سلفیه نوشته اند و در مقابل فرقه های مخالف جبهه گیری کرده اند و گاهی به فحاشی و لعن آنها پرداخته اند و مطالب آنها را طوری نقل کرده اند که به آسانی می توان آنرا رد کرد . در این مورد می توان از کتب

احتجاج و جلد السماء و العالم، مطالب ممتعی
 بحثهای کلامی دارند.

و نیز از کتب تاریخی و ادبی و رجالی در رابطه
 پیدایش فرقه ها و مکتبهای کلامی و نقش آنها در جا
 اسلامی و شرح حال بنیانگذاران و رجال آنها می
 استفاده کرد؛ و با تحلیل حوادث مربوطه، به نتایج خو
 دست یافت.

مطلب مهمی که در این جا باید تذکر بدهیم
 است که برای پیدا کردن مطلب از منابع جنبی لازم نی
 همه آنها را از اول تا آخر مطالعه کرد و اساساً چنین کا
 توجه به حجم گسترده آنها، مفید و حتی امکان پا
 نیست. جهت استخراج مطلب از این منابع از دو
 می توان وارد شد:

۱- استفاده از فهرست اعلام - غالب کتابها
 تاریخی و ادبی و رجالی که اخیراً چاپ و یا تجدید چ
 شده است دارای فهرست اعلام می باشد با مراجعه به
 فرقه ها و یا اشخاص و امکاناً بخصوص می توان به آ
 به مطالب مورد نظر دست یافت.

۲- مراجعه به موارد احتمالی - در مورد کتب
 فهرست اعلام ندارد و یا کتب تفسیری و حدیثی می
 با استفاده از اطلاعات قبلی به مظان و موارد احتم
 مراجعه کرد و به جستجوی مطلب پرداخت.

مانند: خواجه نصیر طوسی. يك محقق در علم کلام باید
 به کتب فلسفه نیز مراجعه مداوم و مستمری داشته باشد
 بخصوص کتب ابن سینا و شیخ اشراق و خواجه نصیر
 الدین و ملا صدرا.

همچنین از کتب عرفان نظری هم نباید غفلت کرد
 مانند مصباح الانس و تمهید القواعد و شرح فصوص و
 غیر آنها.

۲- منابع جنبی - منظور از این عنوان کتابهایی است
 که در علوم مختلف نگاشته شده است ولی در بحثهای
 کلامی و بخصوص در موضوعات مربوط به تاریخ علم
 کلام و شناخت فرقه های کلامی و سران آنها، می توان از
 لابلاهی این کتب مطالب مفیدی را استخراج کرد.

این منابع شامل کتب تفسیر و حدیث و فقه و
 تاریخ و تراجم و رجال و ادبیات و لغت می باشد که از
 هر کدام به نوعی می توان استفاده کرد.

در میان این منابع بخصوص از کتب تفسیری،
 بسیار می توان بهره گرفت به عنوان نمونه از تفسیر التبیان و
 مجمع البیان از شیعه و تفسیر کشاف از معتزله و تفسیر
 فخر رازی و بیضاوی از اشاعره می توان یاد کرد که
 نویسندگان آنها به مناسبت بعضی از آیات قرآنی به
 بحثهای کلامی پرداخته اند.

همچنین از کتب حدیثی هم می توان استفاده های
 شایانی کرد هم از لحاظ نفس مطلبی که در حدیث آمده و
 هم از لحاظ بدست آوردن سیر تاریخی مسأله. آمدن يك
 موضوع و یا اصطلاح کلامی در متن حدیث بیانگر قدمت
 تاریخی آن است.

در اینجا به ویژه از کتاب ارزشمند توحید صدوق
 نام می بریم که بسیار مفید است. همچنین اصول کافی و
 بحار الأنوار جلدهای مربوط به توحید و عدل و معاد و

